

ОСВРТ НА НЕКЕ КАРТЕ СРБИЈЕ У БЕЧКОМ РАТНОМ АРХИВУ

У Споменику СКА 86 (1937) штампан је „Преглед географских назива места на картама Србије и српских земаља и на плановима Београда и других места — по збирци Бечких архива.“ Овај Преглед саставио је др Рудолф Шмит, а увод је написао Живко Павловић.

Споменути Преглед, односно Регистар места, уствари је део једног ранијег Шмитовог рада који није штампан. Тај рад је један списак карата и планова наших земаља. Попис је извршен у збирци карата Бечког ратног архива. Колико је мени познато, један примерак тога пописа, откуцаног на машини, налази се у Архиви САН у Београду, а други у Бечком ратном архиву. Зашто је Академија најпре штампала Регистар, који је подешен према споменутом попису, а сам попис није објавила — није ми познато.

Живко Павловић у уводу Шмитовог „Прегледа географских назива...“ говори уствари о том необјављеном Шмитовом попису карата и планова. Ту он најпре каже да је публикување карата, планова, скица и описа веома значајно и да се без тога не може замислити развој југословенске историске географије. Онда спомиње да је Р. Шмит у Бечком ратном архиву наишао на богат материјал за који каже да је непознат јавности. Притом напомиње да је Шмит исписао материјал који се не односи на период после 1882 год. и подвлачи да број карата до те године износи 4768 примерака. Уз ово додаје да би се, уколико би се прегледале и збирке у другим бечким архивима, могло прикупити и 9—10.000 карата.

Пошто је, даље, напоменуо на који се део наше земље односи највећи део ових карата, Ж. Павловић даје преглед систематизације пописане збирке, при чему истиче да у збирци има нарочито много карата и планова Београда.

Ж. Павловић је имао права кад је рекао да је највећи део овог материјала непознат и да је потреба за публикувањем грађе овакве врсте утолико већа што Бечки ратни архив заиста не располаже потпуним и систематским каталогом. Каталог који постоји рађен је још у првој половини XIX в., а нешто је допуњен неколико деценија касније, али је тај преглед толико застарео и непотпун да може да буде од веома мале користи. Међутим, изгледа да је Р. Шмит споменути попис направио баш према овим непотпуним каталозима. То је утолико вероватније што се каже да се материјал односи само на период

до 1882 год., а те године је и штампана допуна првобитног каталога. Тако се и могло десити да је Шмит пописао свега 4768 карата, планова и скица.

Посао који је Р. Шмит обавио и велики је и веома користан, али је његов попис далеко од реалног стања. Кад већ није постојао никакав потпуни каталог, једини начин да се дође до увида у целокупни картографски материјал био је да се иде од кутије до кутије и од карте до карте. У сваком случају, требало је прегледати све кутије у којима се налазе не само оне карте из чијих се наслова види да се односе на нашу земљу, већ и суседних земаља, јер се готово редовно налазе на њима и већи делови наше земље. Да Р. Шмит није ишао тим путем види се из тога што се у његовом попису не налазе многе карте Грчке, Бугарске, Влашке, Ердеља, Угарске, Аустрије и Италије, а на њима има готово редовно веома корисних података из пограничних делова наше земље.

Према грубој процени службеника у Бечком архиву, у архивској збирци карата има око пола милиона примерака. Ако је тако, од тога би свакако требало прегледати најмање 200.000 да би се добила тачна слика материјала који се односи на наше области. Имао сам прилику да једно кратко време радим на попису у споменутој збирци карата. Почео сам са систематским прегледом од карте до карте. За око два и по месеца прегледао сам нешто преко четири хиљаде примерака. Од тога броја 1.500 односило се на нашу земљу, било у целини или само на поједине делове. Ако се сад овај однос упореди са бројем двеста хиљада, може се претпоставити колико је Шмитова цифра од 4768 примерака нереална. Ако би се сад узеле у обзир и друге бечке збирке, онда та цифра не би сигурно била само 9—10 хиљада, како мисли Шмит, већ далеко већа.

Затим, Шмитов попис има и друге крупне недостатке. Наиме, он је уз сваку карту дао само наслов, врсту, годину и место издања (ако је познато), размеру (где има) и сигнатуру. Међутим, како наслови често пута не одговарају ономе што карта пружа, било би далеко корисније да је уз горње податке назначено још и који је део државе приказан на карти. На тај начин би се знало који се део наше земље може наћи на пр. на картама Влашке, Ердеља, Угарске итд. Најзад, преглед би био још прецизнији и кориснији кад би уз сваку карту био дат и кратак садржај, макар само оно што стоји у легенди. Ово би се могло учинити ако не за све старије карте, оно барем за оне оригинале који су остали необјављени. Јер, готово је редовно да се само по наслову не може знати шта се све налази на карти. Карте су из различитих периода, почев од краја XVI в., и рађене су по разним концепцијама и са различитим техничким искуствима. Дешава се много пута да се на картама са истим насловом налазе сасвим различити подаци, у једној врло обимни, у другој сасвим оскудни. Назначење шта се у којој карти налази могло би да буде врло корисна оријентација, мада је неоспорно да је за одређену сврху нужно да се погледа свака карта.

Већ је Ж. Павловић у поменутом уводу рекао да је Р. Шмит материјал у своје попису поделио у десет група, по врсти грађе, али би било још прегледније да је истакнуто да се у групи „стручно-научне карте“ могу наћи и ове врсте: етнографске, карте црквене поделе, језичке, карте путева, жељезничког саобраћаја, поштанско-телеграфске, војно-административне, пограничне, статистичке.

Оно што збирку карата Бечког ратног архива чини особито привлачном за нас јесу оне карте, планови и скице из времена до краја XIX в. које претстављају оригиналне цртеже и од којих многе нису ни умножаване ни литографисане. Особито много таквих карата има за XVIII и прву половину XIX в. Међу њима има доста и таквих на основу којих би се могла веома лепо реконструисати слика Београдског пашалука у XVIII в., на неколико деценија пре Првог устанка, а има и докумената који би могли веома лепо да илуструју и стање у време стварања самосталне Србије, почев од догађаја у Првом устанку па даље до остварења пуне независности.

Досад је углавном преовлађивало мишљење да је географско знање о Србији било доста оскудно све тамо до половине XIX в., а још горе је, сматра се, било у погледу географске претставе наших земаља, нарочито оних делова који су били претежно под турском управом. Додуше, држи се да је географско претстављање Србије у XVIII в. додалеко боље него раније, што је било последица веће заинтересованости Аустрије за балканске земље, али је остало мишљење да су и аустриске карте из XVIII в., настале добрим делом из потреба војске, још увек у највећем броју нетачне.¹⁾ Међутим, има пуно доказа да су географске претставе Србије, макар и не у целини, још и у првој половини XVIII в. биле веома добре. Н. Радојчић у споменутом делу, иначе веома значајном и корисном, наводи неколико аустријских карата из XVIII в., и то из године 1709, 1726, 1718, 1769, 1789 (три) и 1792, за које каже да су у многим појединостима нетачне, мада се, додаје, примећује да се по некима од њих, нарочито по оним с краја XVIII в., осећа да су и географско знање и картографска умешност знатно бољи од онога неколико деценија пре.

Да споменуте карте имају доста недостатака сасвим је вероватно, али је, рекао бих, тешко само на основу неколико карата давати један уопштени суд о достигнућима на пољу картографског претстављања наших земаља у одређено време. Раније је већ речено да за XVIII в. има стотине и стотине карата које се односе на нашу земљу, па и на Србију, што ће рећи да се један потпунији суд о географским картама Србије XVIII в. може дати тек свестранијим и пажљивијим проучавањем тог бројног и по својој вредности врло значајног материјала. Шта све постоји у читавој збирци, несређеној и непописаној, то још нико не зна, али се и из оних неколико хиљада пописаних карата може видети да је та збирка богата, веома интересантна и ванредно корисна. Већ из тог материјала може се уочити да је географско претстављање Србије и у првој половини XVIII в. у многим случајевима било на завидној висини, као што се може утврдити да и у првој половини XIX в. има карата које се једва могу користити. То ће рећи да се при избору материјала мора поступити опрезно; не би се смело повести за претпоставком да су карте из ранијих времена као по правилу лоше, непрецизне и са оскудним садржајем. Ваља имати у виду више момената: прво, за коју је сврху карта рађена, а друго ко је аутор, у које је време радио, са каквим инструментима и под каквим условима. Н. Радојчић је указао да су војне карте готово редовно технички боље и садржајније од других, али ваља знати да и међу њима може да има велике разлике у односу на тачност и садржај. То

1) Н. Радојчић, *Географско знање о Србији почетком 19 века*, Београд 1927, 8, 18—28 (*Географ. знање о Србији*).

говори да је потребно имати што више материјала да би слика била што реалнија, нарочито за период пре XIX в. када је неравномерност у картографској вештини била веома јако испољена.

Дакле, да је картографско претстављање Србије већ и у првој половини XVIII в. могло да буде веома успешно мислим да ће моћи да се закључи из карата које ћу овде навести и које су приступачне самим тим што су регистроване и издвојене из велике масе осталих, досад још не регистрованих карата. Пре свега, пада заиста у очи, што је иначе и Н. Радојчић констатовао, да велики преокрет у географском знању и картографском претстављању Србије настаје од Аустро-турског рата 1716—1718. Драгоцен материјал за историску географију Србије пружају већ и оне карте настале поводом разграничења утврђеног Пожаревачким миром. О раду аустриско-турске комисије, у току повлачења границе писао је Д. Пантелић у Споменику САН 96 (1948), где је приложио и једну карту Србије, коју је, са уцртаном границом, израдио инж. капетан Епшелвиц, један од пратилаца аустриског комесара Најперга приликом трасирања границе.²⁾ На карти не стоји кад је рађена, али се може готово са сигурношћу утврдити да није нацртана пре почетка 1719 године, јер је комисија завршила обилазак терена 26 децембра 1718 год. Но, у сваком случају, ова карта претставља драгоцени докуменат не само за проучавање резултата Пожаревачког мира, већ и за упознавање географских прилика у једном делу Србије на почетку XVIII в. Ова Епшелвицова карта претставља Србију углавном само у границама Пожаревачког мира, са неким подацима и јужно од те линије. Њена корисна страна је особито у томе што је на њој уцртана граница онако како стоји и у текстуалном извештају Комисије. На њој су, уз то, уцртани главни путеви, унета многа места, нарочито у пограничним деловима, док је средишни део готово потпуно без података. Планине и реке, особито даље од граничног појаса, имају доста погрешне правце пружања. На карти је аустриски део Србије подељен на дистрикте, али не у потпуности; неке унутрашње границе нису довршене.

Ову Епшелвицову карту објавио је Д. Пантелић уз поменути рад, с једне стране у намери да њоме употпуни опис комисије о разграничењу, а с друге да укаже да карту не треба звати „Лангеровом“ као што се дуго држало, већ Епшелвицовом чији потпис и стоји на крају наслова. Говорећи о Епшелвицу као аутору ове карте, Д. Пантелић нигде не помиње да осим ње постоји још нека карта која приказује стање утврђено Пожаревачким миром, а не помиње вероватно због тога што услед недостатка сређеног каталога у Бечком ратном архиву, није ни могао знати да карата те врсте има више, да својом садржином допуњују општу слику и да све скупа претстављају ванредно користан материјал за проучавање географских прилика у Србији тога времена. Из неких од њих види се чак и кад је разграничење завршено, што се из извештаја не може видети. Д. Пантелић каже „ово разграничење је довршено око 20 децембра 1718“,³⁾ док на картама са сигнатуром В IIIс 35 и В IIIс 36 стоји да је разграничење довршено 26 децембра 1718 год. Картографски материјал који се односи на стање створено Пожаревачким миром веома је разноврсан и интересантан, јер се из њега може готово у пуној мери пратити напор да се

2) Д. Пантелић, *Попис пограничних нахија Србије после Пожаревачког мира* (Споменик 96).

3) Исто, 10.

нови територијални односи између двају земаља претставе што верније на карти. Но, ако би се хтело да се успостави редослед појављивања једног броја познатих карата Пожаревачког мира, тешко би се са потпуном сигурношћу могло установити којим су редом настајале, јер немају прецизан датум постанка. Ипак, једно је сигурно — карта објављена у Споменику 96 није најстарија, као што није ни једина. Колико сам успео да прегледам, директно на Пожаревачки мир односе се карте са овим сигнатурама: В IIIа 229, В IIIа 229—1, В IIIа 230, В IIIс 5, В IIIс 6 (оригинал и копија), В IIIс 34, В IIIс 35, В IIIс 36, В IIIс 37. Карта В IIIс 13 рађена је по свој прилици касније и за другу сврху, али су неки делови на њој уцртани према картама из 1718 и 1720 године, те тиме и она једним делом приказује стање према Пс жаревачком миру. Од свих ових карата колико ми је познато, код нас је објављена само она у Споменику 96 (В IIIа 229).⁴⁾

Ако бисмо и поред све тешкоће хтели да одређујемо неки редослед по реду настанка, све говори да се најпре појавила карта са насловом: *Carta der Vollständigen Granitz Scheidung des Königreichs Servien, so durch der Ottomanischen Portem Gevollmächtigten Granitz Commissarium Herrn Mustapha Bassa Gouverner von Thessalonien Excell: und durch Ihro Röm Kay-èn Mayestät Gevollmächtigten Granitz Commissarium Herrn Baron von Neüberg bestelten Obristen übere in Regiment zu Fuss ververtiget und vollendet worden den 26 Decembris 1718...* (даље је у наслову означено удаљење у часовима и данима између појединих сектора).⁵⁾ Карта има 6 делова. Велики је недостатак што није приказана цела граница, већ само део од Тимока до села Врбе и Вранеша, испред Краљева. Ту се карта прекида. Постоји утисак као да је из неког разлога остала недовршена. Карта има размерник који према прорачуну одговара размери 1:105000. Оно што утврђује веру да је ово вероватно приручна карта, рађена још док је комисија била на терену, или да је барем једна од првих руком дотераних копија оригинала, јесте чињеница да је на њој приказан терен највише по 3—4 км. с једне и с друге стране правца кретања комисије, односно с обе стране граничне линије, а толико су реалне могућности и дозвољавале да се обиђе и за одређено време погледа. На том простору уцртани су драгоцени подаци о броју и положају места, броју и правцу пружања комуникација, речној мрежи (са бројним речницама и потоцима), а уз то је приказан и рељеф земљишта са тежњом да се претстави и простирање шумског појаса (на више места тише где се налазе шуме, где ливаде). Затим, и на овој карти, као и на оној у Споменику 96, виде се она два острва у Морави близу Сталаћа о којима се говори приликом успостављања границе.⁶⁾ Од значаја је да на овој карти има места која се на каснијим картама не појављују. Најзад, на карти је обележено где је комисија логоровала и стављен је датум логоровања.

Што се тиче тачности положаја појединих топографских објеката, може се рећи да има веома мало разлижења од њихових положаја на савременим картама. На пр. главна разлика између Сталаћа и Плана је 9°, између Сталаћа и Крушевца 3° у односу на положај тих места на данашњим картама. Разуме се да је узајамни однос ближих места тачније претстављен него оних на већим удаљењима.

4) Kriegssarchiv, Kartensammlung В IIIа 229.

5) В IIIс 36.

6) Споменик 96, 9.

Сличан овој карти је и она са насловом *Des Koenigreichs Servien Graniz-Scheidung. Verfertiget Anno MDCCXVIII.*⁷⁾ И она је из шест делова. Има размерник по којем излази да је размера 1:164000. Док на претходној карти токови Саве и Дунава нису приказани, дотле су на овој дати, али само у границама Србије и са оскудним подацима с обе стране река. Граница је дата у целој дужини од Тимока до Дрине, али на њој има нешто мање топографских података него на претходној, осим путева у чему је ова карта богатија. И на њој је терен приказан само неколико километара лево и десно од граничне линије. Њена је предност у односу на претходну, као и на ону у Споменику 96, што су планине већином реалније претстављене и то као на панорамским картама. Благодарети томе и дата је веома јасна слика пружања границе, нарочито од Тимока преко Стола на Велики крш, Црни Врх и даље према Самањцу. Речна мрежа је у споменутих оквирима доста богата и дрилично тачна, али је у томе претходна карта потпунија.

Интересантна, мада без веће вредности, јесте и карта *Kaiserliche und Türkische Graniz in Koenigreich Servien, nach den Articlen des geschlossenen Friden zu Posaroviz durch Herren Baron von Neuperg auf kai: Seitten und auf der Seitten der Ottomanischen Porten Sara Mustaffa Bassa aus Tessallien. Anno 1718, dem 26 dec. inclusive.*⁸⁾ Карта нема ни размерника ни размеру, нити ко је аутор. Границу има у целој дужини (Тимок — Дрина). Оквир је сличан као и на карти VIIIc 34. Рађена је из једног дела, са мало података и доста произвољним изгледом терена. Боља страна карте је правац токова приказаних река.

Доста слична карти у Споменику 96 јесте она са насловом *Charta Geographica von dem Königreich Servien. So weit solches Ihro Rom. Kais. und Königliche Chath. Maj-s: Sigreichen Waffen nach der Bataille bey Bellgrad anno 1717 und nach Poscharowitz Friede anno 1718 von der Ottomanischen Porten abgetreten worden, wie die Rothe Gränitz Linie zaiget, und die Districte separirt marquiret zu Ersehen, auffgenommen nach der Bousole und Uhr, so viel es die Zeith erlaubet hat.*⁹⁾ Карта је из два дела. Има размерник (1:260000). Нема годину кад је рађена.¹⁰⁾ Иначе, и наслов и објашњења у наслову готово се подударују са оним што стоји на карти у Споменику 96. И обим карте је исти, али се ове две карте унеколико разликују по садржини, тако да се у том смислу допуњују. Што се тиче техничке израде и прецизности, обе показују да постоји нека ближа узајамна зависност.

Један посебан докуменат претставља *Carte Der Grossen Herr Strasse von Jagodlen bis Nissa. So gut solche ad 1719 und ad 1720 auf der hin und her Reyse mit dem Röhm. Kayserl. Gross-Botschafter Grafen von Virmond Excellenz nach der Ottomanischen Pforte mit dem Poussol und Uhr zu Pferde verborgener Weyse bis über. Constantinopel hat Können aufgenommen werden.*¹¹⁾ После овога у напомени стоји једно

7) VIIIc 35.

8) VIIIa 229—1.

10) Поред објашњења знакова каквих има и на карти у Споменику 96, овде се налазе још и ознаке за следеће садржаје: тврђаве, паланке са опкопима, путеви проходни за кола и за коње, ознаке за сребрне, бакарне и оловне руднике и потоке.

11) VIIIc 6.

занимљиво објашњење.¹²⁾ Карта има 24 секције. Део пута кроз Србију налази се на секцијама 1—6. Постоји и размерник (1:32900). На карти је претстављен само простор поред пута, углавном по два до три километра с једне и с друге стране комуникације. Већ сама размера указује да се ради о веома детаљној карти. На њој се, иначе, могу наћи ови подаци: реке, потоци, мочваре, бунари (извори), планине, брежуљци, шуме, граничне хумке, гранични каменови, већа и мања места, карауле, мостови, место код Јагодине где кампира турска војска, карантинске бараке код Параћина, логори Сераскира и турског посланика 1719, 1720, бање, каменолом код Ниша одакле је вађен камен за утврђење. Карта је ванредно корисна за проучавање цариградског друма. Занимљиво је да се на овој карти, у близини Беле Паланке, налази поред села Клисуре и село Куручешма, мада у литератури влада мишљење да је ово последње порушено и нестало још у XVII в.

Ова карта има и копију, такође цртану (сигнатура је иста). Копија је технички далеко боља и слова су на њој много јаснија. Из копије сазнајемо и ко је аутор ове карте. То је онај исти Епшелвиц који је цртао и карту у Споменику 96. И овде је као и тамо потпис О. Ј. В. Obschelwitz, К. і Н. Епшелвиц је и добар познавалац терена и добар цртач, те је вредност ове карте утолико већа.

Једну занимљиву карту Пожаревачког мира имамо и из 1721 год.: Charta von der Königreich Servien, so weit solches von Ihro Röm. Kay und Kön. Cath. maj. Carolo VI siegreichen Waffen, erobert, und von denen Türken, nach dem Pascharowitz Friedenschlus abgetreten auch die Gränzen beyderseits geordnet worden 1718.¹³⁾ Наслову карте припадају и нека врло значајна објашњења.¹⁴⁾

Карта је састављена из три дела. Има размерник (1:369200) и напомену Ј. Ј. Т. De Wittman ex Gorghausen delin. 1721. Обим је као и на карти у Споменику 96, само што је ова технички бољи цртеж. Картографска основа је са недостацима углавном истим као и на карти у Споменику 96. Мада се јасно види да и ове карте стоје у некој узамној вези, ипак има разлике и у броју места и у њиховом географском положају, као и у броју путева, у чему је карта у Споменику 96 потпунија.

У периоду своје окупације Србије 1718—1739 аустриске власти су настојале да тај део што боље проуче, упознају и картографски претставе. Поред карата које су настале непосредно у вези са утврђивањем границе успостављене Пожаревачким миром, од којих су неке

12) Das die Carte so ich ad 1718 aufgenommen, mit dieser nicht in allen gleich kompt, ist die Ursache, Wellen ich mich zu jener als Hussar des Poussols und Uhr nicht bedlenen dürfen. Затим долазе напомене друге врсте: од Београда до Ниша простире се махом храстова и буква шума. Иначе има много грмља и свуда добре и високе траве. Од свих места воде пешачке стазе које се стичу на мостовима преко појединих потока.

13) ВIIIа 230.

14) Diese Charte ist gleich nach Eroberung Belgrad aufzunehmen angefangen und nach geordneter Gränze vollenden worden. Man hat so viel die Zeit zugelassen die vornehmste Flüsse, als Donau und Sau, mit der Bausolle und Uhr, die Ubrige Weite aber von Gebürge, mit dem Astrolabio auffzeichnet. Die Flüsse so weit sie gedoppelt seind schiffreich, die Strassen, so mit wagen können passiret Werden seind alle angedeutet, insonders aber die Gränze und Districten, gnaw gezeichnet, ob man gleich nicht alle und jede Dörfer, darunter viele wüstlingen, hat einbringen Können, weilen dar ganze Land meist lauter Berg wald, ausgenohmen, das bey denen Dörfern, dan und wan, Felder, bey denen meisten aber Weinberg ligen. Die vornehmste Berge seind mit Namen ausführlich, benennet, und die Bergwercke mit c gezeichnet.

горе споменуте, у року од двадесет година појавиле су се бројне карте веома различитих наслова, обима, садржине и квалитета. Као и из раније споменутих, и из ових се јасно види да је географско знање о Србији и у првој половини XVIII в. било на завидној висини, али се о томе дуго није могло знати, јер су карте, махом војног карактера, биле неприступачне, а у јавности су се појављивале претежно разне компилације стваране на основу веома слабих карата из XVI и XVII в. и с времена на време допуњаване неким новим подацима, али нестручно и невешто.

Од карата које су се појавиле после двадесетих година XVIII века велики број се односи на Темишварски Банат, коме је припадао и део Источне Србије. Отуда је на аустриским картама XVIII в. Источна Србија претстављана и више пута и тачније него остали делови.

Таква једна карта према архивским подацима израђена је 1725 и носи наслов *Charta von dem Temeswarer Bannat samt denen ihm incorporirten 5 Districten so zum Königreich Servien Göheren*.¹⁵⁾ Састављена је из четири дела. Није означен аутор нити је дата размера, али је накнадно израчунато да је рађена у размери 1:255.000. Србија јужно од Дунава претстављена је у обиму који се простире између Млаве, Тимока и Дунава. На карти је дат рељеф који у многоме потсећа на панорамски снимак. Правац пружања главних планина доста је веран, на пр. од Стола према Мирочу и од Стола на Бељаницу и Хољмољске планине. Мочваре и речна мрежа такође су веома добро приказане. Има доста и места и важнијих путева. Географски положај места и њихов узајамни однос у највећем броју случајева одговарају готово у потпуности односу у природи. На пр. однос Мајданпек — В. Градиште не слаже се за око 3°, Мајданпек — Кладово у истом су правцу као и на савременим картама. Исто тако је и са правцем Мајданпек — Брза Паланка, Мајданпек — Неготин, док се правац Мајданпек — Кучајна не слаже за око 2°. Неготин — Штубик опет се по правцу поклапају као на савременим картама. Но, док је положај и однос појединих топонима по географској ширини и дужини веома добар, дотле удаљења између појединих места не одговарају увек стварном односу ако се рачуна од прорачунате размере ове карте (1:255000). На карти су још дате и границе појединих дистриката, што још више појачава њену вредност.

Готово истој врсти припада и карта *Der Temesvarer Banat. Abgetheilet in seine District, aufgenommen und abgemessen auf hohen befehl Ihrer Hochfürstlichen Durchleucht des Printzen Eugenii von Savoyen, Ihro Röm. Kays. und Cathol. May. General Lieutenanten unter dem Gouvernement Seiner Excellence des Herrn G'rl'n feld Marschalle Grafen Claudii von Mercy. Durch Ihro allezhöchst gedachten Römisch Kayserlichen Mayestat Ingenieurs: Obristwachtms. D. Haring, Lieutenant C. i. Kayser, Fähnrich D. Hautenont vom Neipperg Regt.*¹⁶⁾ Карта је састављена из четири дела. Има размерник (1:255000). Територија коју захвата иста је по обиму као и на карти XIX а 555. Ни овде не стоји година израде, али се из архивских података види да је из 1728 год. Карта је на неким местима доста оштећена, али се помоћу других карата из тога времена могу прочитати сви називи. Унетих топонима има

15) ВIХа 555.

16) ВIХа 554.

223, што је за 70 више од Најперговог пописа и садржаја Епшелвицове карте за ово исто подручје.¹⁷⁾ Карта је не само садржајнија него претходне, већ је и претстава терена далеко тачнија.

У периоду између 1718 и 1739 појављују се и специјалне карте, очигледно израђене за војне сврхе. Једна таква карта рађена је 1737 год. и носи назив *Plan oder Special carte des gantzen Sabatzer und mehresten Theil des Vaillavaer Districts sambt denen daran flosenden und ferner continuirenden Graenitzen des Koenigreichs Servien, soweit selbe bey dermahligen Kriege auffs accurateste auffgenommen worden in Jahr 1737 durch Friedr. Wolh Henning: Lieut. von Seckendorfer Regt.*¹⁸⁾ Карта је састављена из три дела. Има размерник (1:120000). По својој садржини и техничкој изради долази у ред прворазредних докумената за географско познавање Србије онога времена. Оно што ову карту издваја од других јесте богатство објашњења у легенди, којих има преко тридесет, док обично на картама тога времена, раније споменутим, има највише двадесетак.¹⁹⁾ Из тих и других објашњења јасно се види да састављач настоји да у што већој мери оцрта особености терена, тако да се у неким појединостима готово изједначује са каквим текстуалним описом. Већ и сама размера, а и легенда, указује да је садржај карте веома богат. И њена техничка страна је на висини, тако да је прегледност одлична. Слаба страна ове карте је та што положај појединих топонима не одговара увек односу-према географској дужини и ширини, али то њену документарну вредност, узету у целини, једва да нешто умањује.

У раније споменутом делу Н. Радојчић наводи и једну карту с краја XVIII в. на којој се налази граница Пожаревачког мира са ознаком „*Passarowitz Friedens Gränze 1739*“.²⁰⁾ Међутим, постоји још једна карта Пожаревачког мира на којој је Пожаревачки мир обележен 1739 годином, али се добија утисак као да је на њој година накнадно убележена. Карта, иначе, има овај наслов: *Plan der in dem Frieden anno 1739 zwischen dem Erzhause Oestereich und der Ottomanische Pforte in dem Boxarovaczer Frieden festgesetzten Graenz Scheidung. Fait par Ernst Br. Mالدing von Franz Gr. Kinsky fährnich.*²¹⁾ Карта је из два дела. Има размерник (1:485000). Нема годину израде.²²⁾ На карти је претстављена територија унутар овог обима: Ниш — Тимок — Дунав — Сава до источно од Брчког — Власеница — Горажде — Пријепоље — Н. Пазар — Бело Брдо — Крушевац — Ниш, али је очигледно да је главни циљ био да се детаљније прикаже само онај

17) Споменик 96, 19, 20, 33, 34.

18) ВИИа 232.

19) На овој се карти, између осталих, могу наћи и ове ознаке: стари порушени дворови, стари шанчеви, хајдучка села, турска села, хајдучка гранична линија према дистриктима, хајдучке стражаре (чардаци), садашњи и стари токови река, корита која имају воде само кад су кише, главни путеви, пошто су сви други привремени, јер их сељак ствара по свом нахођењу, камени мостови, дрвени мостови које вода често пута односи, њиве... виногради које сељак по свом нахођењу пресађује или оставља необрађене, сталне мочваре које се приликом поплава далеко изливају, итд.

20) *Географско знање о Србији*, 27, напомена 60.

21) ВИИс 37.

22) На задњој страни карте налази се овај податак: *Original karte von Serbien von Oberst. Csarnotzay*. Међутим Чарночај није био аутор, већ власник који је карту покљонио Архиву. Објашњење у вези са израдом карте налази се у другој примедби: *Diese karte wurde durch eigene officiere des Serbischen Graenz Corps aufgenommen und verfast — die Direction hierzu führte der damalige oberstlieut. Bar. Aufenberg — der in späteren Jahren als general Feldmarschal Lieut. unglücklich wurde.*

део који је био под аустриском влашћу од 1718—1739, те је због тога само у том делу и приказан рељеф, док су ван границе дате само реке, места, али не много, и важнији путеви. Мада је карта са картографског становишта нешто слабија него неке раније споменуте, ипак је веома корисна, јер се у горњим оквирима налази преко хиљаду топонима. Доста је разграната и мрежа путева, а и рељеф, мада је претстављен у виду гусеница, даје доста верну слику терена. Треба подвући да је и ова карта по својим особеностима далеко боља него многе које су се појавиле и седамдесет — осамдесет година касније, нарочито у погледу тачности назива многих места.

Један користан прилог, особито за проучавање путева, претставља и једна карта на којој су, на територији Србије, уцртани путеви од Београда за Софију преко Ниша и од Београда за Драч преко Алексинца — Ниша — Прокупља — Приштине и Призрена. Ова два пута су на секцијама 7 и 8, са овом напоменом за пут Београд — Софија — Цариград: Die Strase von Belgrad bis Constantinopel betraegt in der Laenge 178 Stunden, und ist aus den Plans des Hauptmann Obschelwitz von anno 1719 und 1720 — dann aus jenem des Hauptman Rebain von anno 1740 eingetragen worden.²³⁾ Један од тих Епшелвицових планова, по којем је делом и ова карта рађена, сигурно је онај раније споменути са сигнатуром VIIIc 6. Као и на VIIIc 6 и овде је дат само пут и узани појас с обе стране пута. На читавој траси приказан је рељеф, воде, путеви и места. С обзиром да су карте са приказаним стањем јужно од Копаоника и Крушевца много ређе, то је траса пута Ниш — Драч користан прилог за упознавање макар и једног дела ових јужних крајева Србије онога времена.

Богатство карата источне Србије употпуњује једна веома добра карта са насловом Topograpische carte des Fürstenthums der Grossen und Kleinen oder sogenannten Oesterreichischen Wallachey und der Kraine als einen Theil des Königreiches Servien, welches Fürstenthum die Zeit des Waffenstielstandes zwischen der Kayserl. Königl. und Türkischen Armee auf Vorschlag und unter der Direction des Obristen Specht von 1ten September bis ultimo November 1790 durch den general Quartier Meister Staab aufgenommen und verfertiget worden. Dieser Fürstenthum gränzet gegen morgen an Besarabien und die Moldau, gegen Mittag an das Königreich Bulgarien und die Kraina, gegen Abend an das Temesvarer Banat, gegen Mitternacht an das gros Fürstenthum Siebenbürgen und die Moldau.²⁴⁾ Карта има размерник (1:115000). Подељена је у 42 секције. Од Србије је на њој само Крајина. Карта је технички урађена веома добро и јако садржајна, има преко сто топонима. Поред имена места, и реке, речице и планине имају своје називе. На карти су, затим, уцртани бројни путеви, мостови, мочваре и др. Тачност претстављања је веома добра. По обиму истоветна је са овом картом и једна која има само наслов Plan des Kraina.²⁵⁾ Цртана је као и претходна, само је на овој цртеж дотеранији, а рељеф врло оригинално претстављен. Врста садржаја је иста као и на претходној, само што на претходној има нешто више података. По свој прилици да је карта VIIIa 240—1 успела али нешто увећана копија карте VIIIa 230.

Но, од свих ових напред споменутих карата из XVIII в., које су све од реда цртани оригинали, и у неколико случајева и вешто израђене

23) VIIIc 13.

24) VIIIa 230.

25) VIIIa 240—1.

копије, и које претстављају Источну Србију, несумњиво да посебну пажњу заслужује једна која је, према архивским подацима, израђена још 1723—1725 и која носи наслов *Der Temesvarer — Banat abgetheilt in Seine District, aufgenommen und abgemessen auf Hohen Befehl Ihro Hochfürstlichen Durchleucht des Prinzen Eugenii von Savoyen, Ihro Röm: Kay: und Cath. May: General Lieutenanten. Durch Ihro Allerhöchst Gedachten Röm: Kay: May. Ingenieren Haring, Kayser, Heautenont.*²⁶⁾ Карта је састављена из 12 делова. Има размерник (1:102000). Обим Источне Србије исти је као и на картама ВIХа 554 и ВIХа 555. Између ове три карте веза је очигледна. Карту ВIХа 555 и ВIХа 576 радила су иста лица, па је и техничка страна карата иста. Па ипак, карта ВIХа 576 има предност над осталима. Пре свега, рађена је у крупнијој размери, те је отуда и прегледнија и садржајнија. На пр., док на карти ВIХа 555 око Мајданпека постоји само ознака за рудник бакра, дотле на карти ВIХа 576 нема тог податка, али зато има ознаку за рудник бакра, топионице, мноштво шљаке старе топионице. Топографска страна је и на овој карти веома добра. Неслагања између појединих места, у односу на географску ширину и дужину, сасвим су мала, а у многим случајевима однос се потпуно поклапа са положајем на савременим картама. Отуда је, рекао бих, ова карта незаменљиви докуменат своје врсте кад се проучавају географске прилике у Србији у XVIII в. Све оне могу да буду и веома корисне и кад се читају страни извештаји, нарочито аустриски, о друштвено-политичким приликама и развоју догађаја у ратовима на крају XVIII в. Разноврсност изговора појединих топонима и називи који се сретају у аустриским или француским документима понекад се до те мере разликују од стварног стања да је, често пута немогуће разрешити где је које место. Тако је и у списковима места у Споменику 96 остало потпуно неразрешено 66, а 44 су са знаком питања. За овакве случајеве неопходно је потребно имати што већи број савремених карата, јер се неке ствари могу решити само упоређивањем карата различитих и по времену постанка и по пореклу. Као што се могло видети и из ових неколико примера, за познавање географских особености Србије XVIII в. има већ сада веома корисних карата, а кад се узме у обзир да још велика маса стоји непрегледана и непописана, с правом се може претпоставити да би географија Србије током времена могла бити још далеко познатија. Мада се може узети да већ и наведене карте могу бити од користи за праћење догађаја чак и за крај XVIII, па и за почетак XIX в., ипак би било од великог значаја кад би се, као што је случај за ранији период, могле наћи ваљане карте које би претстављале Србију ближе догађајима везаним за борбе с Турцима с краја XVIII в., а нарочито за устанак и борбе у почетку XIX в., које би биле тих година рађене и онако добре као што су неке од горе наведених. Додуше, има доста карата које су настале и у XIX в., и готово да нема године у којој се није појавила нека карта на којој је претстављена и Србија. Тако, колико сам досад могао да прегледам, има карата из 1800, 1801, 1803, 1804, а од 1807 до 1833 нема ниједне године да није штампана нека карта и са подацима из Србије. Нажалост, многе од њих далеко су лошије него неке рађене готово сто година пре, али се на картама XIX в., макар оне биле картографски доста нетачне, појављују све чешће подаци којих је раније било да-

26) ВIХ 576.

леко мање. Наиме, све више има статистичких података о броју кућа у појединим местима и о броју становника, дају се подаци о удаљености на појединим секторима и друга корисна обавештења. Тако, уствари располажемо и са доста картографског материјала који може веома корисно да послужи за праћење прилика и догађаја у Београдском пашалуку с краја XVIII в., као и за реконструкцију устаничког подручја од устанка па све до стварања самосталне Србије.

Једна таква карта, која са пуно географских елемената представља један већи део Београдског пашалука 80-тих година XVIII в. има наслов *Ideal Karte eines Theiles der Königreiche Servien und Bosnien zwischen den Morava Fluss, der Drina, bis gegen Sarajevo, Unter Tuzla und der Palanka Brtschka.*²⁷⁾ Карта се састоји из 12 секција и захвата површину унутар овог оквира: Сарајево — Тузла — Сава — Дунав — В. Морава — Сталаћ — Крушевац — Бело Брдо — Бањска — Рогозна — Дуга Пољана — Пријеполје — Пљевље — Чајниче — Горражде — Сарајево.²⁸⁾

На овој карти, сем елемената споменutih у објашњењу знакова дати су још и рељеф, реке и речице, мочваре, шуме, путеви и мостови. Мрежа путева је доста разграната. О њиховој врсти и квалитету подаци се сигурно налазе у поменутом опису мајора Лидерскрона, али претставу о квалитету већег броја путева на *Ideal karti* можемо добити и из других савремених описа. У војногеографском опису Србије, Д. Пантелић је штампао извештаје четворице аустријских нижих официра, и то: Ф. Михановића, Ф. Покорног, П. Ј. Митесера и Ј. Перетића. Уз сваки извештај и опис приложене су, као илустрација, и одговарајуће карте. Свака од ових карата има своје предности. На пр., на картама ове четворице официра може се, у односу на *Ideal karte*, наћи више географских детаља уз комуникације на које се опис односи. Рељеф је приказан са више појединости. Положај и правац пружања планина и брда дају доста верну слику терена. Исто тако, у непосредној околини описаних комуникација приказана је готово до детаља и хидрографска мрежа. Ово је било нужно, јер је главна пажња посвећена правцу пружања појединих комуникација. С обзиром да су карте припремане за употребу у евентуалном рату на том терену, природно је што се водило рачуна да се што верније прилаже врста и квалитет терена преко којег се пружају поједини путеви, значајни за кретање војних јединица. Међутим, и поред свих позитивних страна, којима се ове карте одликују, мора се рећи да имају и недостатака, јер ниједна од њих, нити све скупа, не дају целовиту слику Београдског пашалука. Имајући задатак да проуче само одре-

27) ВПш 234 (у даљем спомену *Ideal karte*).

28) У објашњењу знакова дате су ознаке за градове и утврђења, вароши, манастире и села, а онда испод тога стоји: *Die Fahrwege und Reitsteige sind nicht unterschieden worden sondern aus denen Weeg Beschreibungen zu ersehen.* У каталогу стоји да се уз ову карту налазе и три свеске и свакако да се горња напомена односи на те свеске. Нажалост, ниједна од тих свезака није се налазила на своме месту у кутији. Из каталога се може сазнати да је тај опис саставио мајор Лидерскрон и то у Земуну 1783. Ни овај опис ни карта не налазе се у *Војногеографском опису Србије пред Кочину Крајину од 1783 и 1784*, који је Д. Пантелић штампао у *Споменику СКА* 82 (1936). О мајору Лидерскрону говори Д. Пантелић у свом делу *Ухођење Србије пред Кочину Крајину*, Глас 153, 1933, с. 120—133, 144, 146 и даље, као и у делу *Београдски пашалук пред Први српски устанак (1794—1804)*, Београд 1949, стр. 31, 39, 50—52 и даље. Интересантно је да Пантелић не спомиње ни ову карту нити ове три свеске, мада говори да је Лидерскрон слао из Земуна у Беч описе путева.

ђене правце са ближом околином, аутори нису ни уносили у карте оне делове који су се налазили ван њиховог задатка. Отуда је споменута *Ideal karte* ванредна допуна за стицање географске претставе Београдског пашалука уочи устанка, додуше само за део западно од В. Мораве. У погледу мреже комуникација, ова је карта далеко садржајнија од Митесерове и Перетићеве, чији се описи односе углавном на исти део Пашалука, али — док је Идеал карта више одговарала стратигиским захтевима, Митесерова и Перетићева карта могле су да послуже веома корисно за извршење и појединих тактичких задатака. Но, мада је *Ideal karta* и по намени и по размери другачија, и на њој се може доста добро пратити стање према опису горње двојице официра. Судећи по броју и распореду комуникација, изгледа да је стање било далеко боље од ситуације коју приказује Вук Караџић четири деценије касније.²⁹⁾ Његови подаци о путевима у Србији веома су оскудни и он даје готово поражавајућу слику о њиховом квалитету. Вук ту спомиње само два „најглавнија“ пута, и то: Београд — Шабац — Зворник и Београд — Гроцка — Јагодина — Ћуприја — Ниш. Уз ова два, као боље путеве спомиње још и онај од Београда преко Гроцке и Смедерева за Голубац, као и пут од Београда за Ваљево преко Обреновца и Уба, а онда додаје да се за невољу може преко Крагујевца и Чачка отићи чак до Ужица, али не каже којом варијантом.

Да ли је тако лоша ситуација настала услед дугих ратова или је Вук тако строго оцену дао гледајући Србију после онога што је видео у Аустрији — тешко је рећи, тек, чињеница је да по опису споменутих војних лица излази да су унутрашње везе кроз Србију између В. Мораве и Дрине и Западне Мораве и Саве и Дунава биле на крају XVIII в. далеко боље него што би се могло претпоставити имајући у виду Вуков каснији приказ. Док Вук каже да се колима може ићи само од Београда до Зворника, преко Шапца, и од Београда до Ниша, преко Јагодине и Ћуприје, дотле аустриски официри налазе да се колима, и то војним — теретним, може ићи у више праваца, и то: Београд — Уб — Ваљево; Ваљево — Ужице; Ваљево — Шабац; Ваљево — Чачак (добрим делом проходан пут за кола); Ваљево — Соко (проходан за кола једним делом); Соко — Шабац; Ужице — Пожега; — Пожега — Чачак; Београд — Крагујевац; Београд — Сремчица — Раниловић и даље за Крагујевац; Крушевац — Чачак, али уз доста напора.

Дакле, као што се види, утисак није тако тежак и кад имамо и ове описе и савремене карте лакше нам је да схватимо брзе покрете и изненадне нападе устаничке војске, мада њено кретање, с обзиром на састав, опрему, и начин ратовања, није морало увек да зависи од путева бољег квалитета.

Ideal karte може да буде од користи и са друге стране. На њој је означен велики број места, што је веома значајно за проучавање положаја и имена појединих насеља. На овој карти положај насеља приказан је углавном доста добро. Тамо где се положај не слаже потпуно са садашњим стањем села истога имена разлика је могла настати или због тога што је тај положај у току времена нешто измењен или због чињенице да је и мајору Лидерскрону главни циљ био да претстави мрежу комуникација и њему је било важно да учрпа пут и пре свега она места која су била повезана овим или оним путем, док је

29) Вук Караџић, *Географическо-статистическо описаније Србије*, Даница за год. 1827, Веч 1827.

остала уносио тако да је њихов географски однос понегде нешто измењен. Ако се погледа списак села која Вук прилаже у поменутом опису Србије, а за који је податке узео из харачког тефтера из 1822 год., велики број тих села налази се и на Ideal karti.³⁰) Тако на пр. Вук набраја да у Београдској нахији има 75 села. На Ideal karte има 45 села са истим именом као и код Вука. Ако се узме да на карти има и неколико села са именима којих нема у Вуковом списку и да се неколико села сигурно налазе на оним местима где је карта услед пресавијања оштећена, онда се може сматрати да је у погледу података ова карта морала бити још потпунија и тиме се њена вредност још више истиче. Она је, ван сумње, за исто подручје далеко боља него Karte von Serbien која је приложена уз Вајнгартенов опис Србије из 1820.³¹)

Но, поред Ideal karte која по времену настанка може сасвим добро да иде као прилог уз текстове о Првом устанку вреди обратити пажњу барем на још једну од оних бројних које су се појављивале у периоду од 1800 до 1833 год. То је Carte general de la Turquie d' Europe a la droite du Danube ou der Beglerbegliks de Roumili, Bosna et Morée, dressée d'après les meilleurs observations Astronomiques, i tinéraires, cartes particullières, et Reconnaissances, existantes jusqu'à ce jour. Par F Guillaume de Vaudoncourt ci devant général au service d'Italie, à Mi nic au Dépôt géographique chez Charles Reinhard, 2me Edition, 1821. Има размерник (1:1,335000). Карта је из 4 дела.³²) Под истим бројем постоји и примерак из 1818 год. али са мање напомена него на карти из 1821 год. уз издање из 1818 год. постоји и књижица са 85 страна са доста корисних података. Карта из 1821 год. особито је интересантна по разноврсности података и поред тога што је размера доста ситна. У њој се, на пр., могу наћи и ови подаци: утврђења, јаки замкови и куле, места са слабијом заштитом и с које их стране вреди нападати, теснаци са означањем правца пружања, логори турске војске, места погодна за битке, за војничке прелазе, камени и гвоздени мостови, zgodna места за прелаз чамцима, осматрачнице, каравански путеви,

30) Кад је већ реч о Вуку, мислим да је од интереса напоменути да се његово име спомиње и у збирци карата Бечког ратног архива, што је, колико је мени познато, остало досад незапажено. Наиме, уз једну карту која има назив Karte von Serbien (VIIIa 212—1), у којој има доста података и која је састављена 1820 године, постоји оваква напомена: „Vidi — gesehen und dem Nerrn Hauptmann von Sche's übergeben — Maretisk. Berichtigungen zur Karte von Serbien welche in der Militärischen Zeitschrift erschienen verfasst von Wuk“. Уз исту карту налази се и један списак 716 села. Имена села исписана су на немачком и српском језику. На српском језику имена су исписана ћирилицом, али не сва која су и на немачком; нека имена су написана и латиницом. Рукопис ћирилицом одговара потпуно Вуковом рукопису и нема сумње да је Вук за свој опис Србије имао при руци и ову карту и овај списак на којем је уз многе називе на немачком дописивао и имена села на српском језику.

Да ли је овај списак места саставио још Маретић уз свој спис Serbische Revolution I—II или касније Вајнгартен уз спис под насловом Über Serbien, не може се утврдити само на основу досад познатих елемената. Но, сигурно је да се споменути списак места са Вуковим бележењем односи на историјат настанка радова о Србији Маретића, Вајнгартена и Вука, о чему говори Н. Радојчић у наведеном делу на стр. 32, 33, а нарочито на стр. 34, 35 и даље (види и Једна савремена историја Српског устанка, Рад 237, стр. 182, 183 и даље).

31) Географско знање о Србији, 33, напомена 74 и карте као прилог,

32) VIIIa 52.

путеви чији квалитет није познат, путеви који уз оправку могу постати пролазни, путеви тешки за коњицу итд. Онда има статистичких података о површини, броју становника и колико је приближно способно за оружје. На пр. Србија — Лазвилајети 1980⁰ миља², 792000 становника, од тога способних за оружје 39600. Онда су даље означена места и насеља разне врсте, ханови, манастири, рушевине итд.

Готово подједнаку вредност има у Geographische Karte des Osmanischen Reiches in Europa nebst einem theil von Anatolien in III colonnen 18 Blätter. Nach denen neuesten Ortsbestimmungen, der alten und neuen Ortsbenennungen, Benützung der alten — der neuesten nicht oeffentlich bekannten Hilfsquellen, zusammengestellt und gezeichnet in denen Jahren 1819—1823 durch den K. K. Oberstlieutnant Franz v. Weit vormals im general qm. Stabe.³³) Карта уствари има 22 листа, цртана је технички веома успешно и прегледно. Уз карту иду и текстуелни, рукописни, прилози. Један је Ansicht zu der geographischen karte der europ. Turkey... bearbeitet in den Jahren 1818—1821.³⁴) Уз ово је дата и литература која је коришћена. И ова карта има опширна објашњења за многе појмове: све врсте места, караванске станице, рушевине са назначењем старог имена, ханови, самокови, млинови, пристаништа, прелази, мостови, рудници (злата, сребра, бакра, гвожђа), седишта разних турских функционера, седишта црквених великодостојника, бање, изворе добре воде, места где су били бојеви, места где су закључивани мирови, пиринчана и дуванска поља, виногради, ливаде, шуме, реке, језера, мочваре, путеви разне врсте, границе земаља и провинција итд.

И у другим бројним картама, макар у нечему и лошијим, могло би се наћи доста корисних података, који уз допуну са осталим могу да пруже прилично верну слику географских особености Србије у време кад она започиње борбу за ослобођење од туђинске власти.

Један даљи напор на прегледању, пописивању и сређивању огромне грађе у Бечком ратном архиву несумњиво би дао још коришније резултате и наше би знање о географским приликама у Србији у време турске управе било далеко потпуније.

Реља НОВАКОВИЋ

33) ВШа 51—1.

34) Овом приликом указано је само на неколико карата из XVIII в., углавном на оне које су снимљене и које се сада могу и код нас користити. Међутим, сличних карата има још много. Овом приликом узете су у обзир углавном карте XVIII в., док се о онима из XIX говори врло кратко, што не значи да њих има мало, већ је разлог тај што су карте из XIX в. углавном само пописане, и то разуме се не још све, али нису снимљене.

Ради потпунијег обавештења вреди скренути пажњу на још неке појединости. Наиме, уз поједине карте, као прилог могу се наћи и краћи или дужи описи, објашњења и примедбе. То су махом рукописи о којима се вероватно исто тако мало зна као и о картама уз које стоје. Како огромна маса карата није пописана, може се претпоставити да таквог материјала има доста, али да се до њега може доћи само ако се прегледа свака карта. Прибирањем овог материјала употпунио би се преглед путописне грађе и мемоарских забележака, дневника и слично. Засад то стоји међу картама од којих многе вероватно нису дирнуте још од времена кад су добиле своје место у фонду, па се не зна потпуно ни какве све карте постоје нити какви се прилози могу наћи уз њих.